

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/19168> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Spanninga, Hotso

Title: Gulden vrijheid ? : politieke cultuur en staatsvorming in Friesland, 1600-1640

Date: 2012-06-28

Inleiding

‘Onder dese veranderingen is altydt in dese Nacie gheweest een ingebooren liefde tot vryheydt, dewelcke menichmael van vreemde Potentaten aengevochten, somwylen oock onderdruckt: doch als een vyer onder overvloedige materie end brandtholt wederom doorgebroocken is tot een grooter glans’.

Christianus Schotanus¹

‘Van den Huwelijcken Staet seyt men, Al watter in is, wilder uyt; ende watter uyt is wilder in. Met de Regering gaet het Contrarie. Al watter buyten is wilder in: ende watter in is, wilder in blijven’.

Lieuwe van Aitzema²

Onwil en onmacht

De winter van 1636-1637 was streng, zo streng dat een verstandig mens niet op reis ging, want door sneeuw en ijs waren landwegen zo goed als onbegaanbaar, en alle waterwegen onbevaarbaar geworden.³ Desondanks begaf op zaterdag 17 januari 1637 een gezelschap van deftige heren zich vanuit Den Haag op weg naar Leeuwarden. IJsgang had de gebruikelijke route over de Zuiderzee afgesloten, zodat de reis met rijtuigen over land ondernomen moest worden, via Utrecht naar Zwolle. Van daaruit werd de moeizame tocht voortgezet, ‘niet sonder groot peryckel’, met sleden over het ijs. Pas vijf dagen na hun vertrek uit Den Haag, op donderdag 12 januari ‘oude stijl’⁴ – in Holland was het 22 januari ‘nieuwe stijl’ – arriveerden de heren eindelijk in de Friese hoofdstad.

De reizigers waren niet de eersten de besten. Het waren leden van de Raad van State, het belangrijkste uitvoerend orgaan van de Republiek der Verenigde Neder-

¹ Schotanus, *Geschiedenissen*, ‘Toe-eygeninge’ (aan Staten, Gedeputeerde Staten en stadhouder van Friesland), ongepagineerd.

² SSO II, 182a.

³ Vgl. Buisman, *Duizend jaar weer* IV, 439.

⁴ Voor zover niet anders is aangegeven zijn alle genoemde data in deze studie oude stijl.

landen. Zij moesten voor de Staten-Generaal en mede namens prins Frederik Hendrik een belangrijke en delicate missie uitvoeren, die kennelijk geen uitstel kon lijden en waarvan, naar men zei, mogelijk zelfs het voortbestaan van de Republiek zou afhangen.

De missie werd zo belangrijk geacht dat de Raad, officieel althans, in z'n geheel – 'en corps' of 'collegialiter' – naar Leeuwarden werd gezonden. Maar van de zes raadsheren die er in eerste instantie voor werden aangewezen – de overige zes moesten de lopende zaken in Den Haag blijven behartigen – gingen slechts vier naar het hoge Noorden: de Gelderse edelman Alexander van der Capellen, vertrouweling van Frederik Hendrik, de vooraanstaande Hollandse regent Aelbert Frasz. Bruyning uit Enkhuizen, de Utrechtse vroedsman Cornelis van Werckhoven en de Ommelander jonker Hillebrant Gruys. De twee anderen wisten zich vooralsnog voor deze zware taak te excuseren.

Aanvankelijk namen de leden van de Raad met een tiental bedienden hun intrek in een herberg aan de Voorstreek, maar al spoedig bleek dat het verblijf in Leeuwarden langer zou duren dan het ongemak van een logement draaglijk zou zijn. Bovendien logeerden er ook Friese Statenleden, die de vreemde, 'Hollandse' pottekijkers nu niet direct vriendelijk gezind waren. Daarom huurde de Raad voor de huisvesting van de in Friesland verblijvende raadsheren en hun gevolg al spoedig een huis, waarvoor meubilair uit Den Haag werd overgebracht. Dat gaf blijk van een vooruitziende blik, want de Raad van State zou uiteindelijk ruim anderhalf jaar in Leeuwarden domicilie houden.

Het zou gedurende deze gehele periode een groot probleem blijven om de Raad in Leeuwarden enigszins op sterkte te houden. Een al te langdurig verblijf onder de koppige Friezen in het afgelegen Leeuwarden gold als een kwelling, waar men als het even mogelijk was voor bedankte, hoewel dienstreizen lucratief en dus populair waren onder regenten. Maar ook in Den Haag kwam het zelden voor dat de Raad voltallig vergaderde; besluiten werden doorgaans genomen door slechts enkele aanwezige heren. Er waren immers genoeg geldige redenen om niet compleet te vergaderen: commissies uit de Raad moesten geregeld inspectietochten naar de Generaliteitslanden en langs vestingwerken maken, de leden van de Raad waren vaak voor lange tijd absent om de landdag in hun provincie te kunnen bijwonen, en dan hadden zij thuis ook nog hun particuliere affaires te behartigen.⁵ Het hoeft dan ook geen verwondering te wekken dat er in Friesland meestal slechts enkele raadsheren aanwezig konden zijn.

Nog op de dag van aankomst begon de secretaris van de Raad in Friesland, Johan Eyckbergh, met de woorden 'In Godes Name, 1637' een logboek. In dit 'Journaal' zou hij vrijwel dagelijks – en dat meer dan vijfhonderd dagen lang – nauwgezet en uitvoerig verslag doen van de vele moeilijke besprekingen die met de Staten van

5 Van Deursen, 'Raad van State onder de Republiek', 66.

Friesland, Gedeputeerde Staten, de stadhouder en individuele regenten gehouden werden. Zijn schrijfwerk leverde uiteindelijk een document op van maar liefst 1328 pagina's.⁶ Hij was zo verstandig om daarop in de loop der tijd een uitvoerig register samen te stellen, waardoor hij greep kon houden op de vele ingewikkelde onderwerpen die vaak tegelijkertijd aan de orde waren. Zo was hij des te beter in staat zijn superieuren van dienst te zijn en nieuw aangekomen raadsheren op de hoogte te brengen van de actuele stand van zaken. De notulen van Eyckbergh geven een uiterst gedetailleerd beeld van het reilen en zeilen van de Friese politiek in deze jaren. Daarmee is het een voor de Republiek uniek document, omdat in de zeventiende eeuw alleen de uitkomsten van de beraadslagingen in Statenvergaderingen en dergelijke – in de vorm van beknopte resoluties – schriftelijk werden vastgelegd en de discussies of onderhandelingen die eraan vooraf gingen zich dus meestal aan onze waarneming onttrekken.

De missie van de Raad van State naar Friesland had alles te maken met de oorlog waarin de Republiek sinds jaar en dag verwickeld was. De Republiek der Verenigde Nederlanden was ontstaan uit de Opstand van de Nederlanden tegen het gezag van hun vorst Filips II, en de strijd tegen deze aartsvijand was nog steeds de belangrijkste bestaansreden van dit bondgenootschap – vastgelegd in de Unie van Utrecht van 1579 – tussen de zeven noordelijke Nederlanden. De geldverslindende gezamenlijke strijd moest echter wel gefinancierd worden. Afgesproken was dat Friesland ruim 11% van de gemeenschappelijke lasten van de Republiek – die bijna geheel bestonden uit posten vooral voor het leger en in mindere mate voor de vloot – voor zijn rekening zou nemen. Het gewest bleef hierin echter schromelijk in gebreke, zodat de Friese achterstanden almaar opliepen. Uiteraard maakten de overige gewesten, vergaderd in de Staten-Generaal, zich hierover grote zorgen. De houding van de Friezen dreigde in toenemende mate zijn weerslag te krijgen op zowel de eensgezindheid als de militaire slagkracht van de Republiek. Grootste belanghebbende was Holland, dat met 58% veruit het meest betaalde en bovendien in de vorm van voorschotten steeds voor de Friese tekorten – en voor die van andere achterstallige gewesten – opdraaide. Ook Frederik Hendrik, die op dat moment als stadhouder van vijf van de zeven gewesten en als militair op het toppunt van zijn macht stond, maakte zich grote zorgen, want een succesvolle voortzetting van de oorlog was afhankelijk van een ononderbroken geldstroom uit de gewesten. De 'harde' Friezen moesten dus hoe dan ook in het gareel worden gebracht.

6 Dat wil zeggen 664 foliobladen recto en verso; NA, ARS, inv.nr. 55. In de serie resoluties van de Raad van State 1584-1795 (inv.nrs. 3-386) is dit het enige deel dat afzonderlijk, buiten de gewone chronologische orde ('gehouden in Friesland'), werd opgemaakt. Zie over het fungeren van Eyckbergh als secretaris in Friesland hoofdstuk 6 noot 11. Met dank aan Christien Boomsma, die mij haar microfilms van dit archiefstuk ter beschikking stelde.

De heren van de Raad van State stonden voor een zware opgave, want de twee doelen die zij met hun missie moesten bereiken waren in de kern van de zaak erg moeilijk verenigbaar. De eerste opdracht was de Friezen ertoe te brengen hun financiële verplichtingen jegens de Generaliteit na te komen. Dit vereiste kordaat optreden. Daarom had de Raad het mandaat gekregen om zonder ruggespraak met Den Haag de nodige maatregelen in het weerspannige gewest te nemen, zo nodig met inzet van troepen. Het voortbestaan van de Republiek – het ‘gemene vaderland’, zoals de Raad van State dat hier noemde – stond immers op het spel. Maar wanneer getracht zou worden Friesland tot betaling te dwingen, zou wel eens kunnen blijken dat dat vaderland meer van de Hollanders was dan van de Friezen. Dan was het niet ondenkbaar dat Friesland helemaal zou afhaken. En dan zou van de tweede opdracht van de Raad van State – het behouden van Friesland als bondgenoot – niets terecht komen. De gevolgen zouden rampzalig zijn, want eensgezindheid was de bestaansvoorwaarde voor de Republiek. Aan een tussenoplossing viel niet te denken. Een bondgenoot die veel te weinig bijdroeg aan de oorlogskas zou voor de Unie slechts een blok aan het been zijn, Holland op kosten jagen en andere bondgenoten op verkeerde gedachten kunnen brengen. Welbeschouwd was er maar één manier waarop de Raad van State beide doelen kon bereiken: zich rechtstreeks bemoeien met de interne problemen van Friesland. Er moest orde op zaken worden gesteld en de juiste mensen moesten aan het bewind komen. Om dit te kunnen bereiken zouden de heren op eieren moeten lopen om de vrijheidslevende Friezen niet teveel tegen de haren in te strijken.

De politieke problemen waar Friesland mee worstelde logen er niet om. Al vanaf het begin van de Opstand heerste in het gewest grote politieke instabiliteit. Deze was altijd latent aanwezig maar kwam nu en dan in felle conflicten tot uitbarsting, met chaos en soms bijna burgeroorlog als gevolg. Juist door deze onderlinge verdeeldheid en de daarmee gepaard gaande besluiteloosheid van de Friese Staten – die tijdens de Opstand het hoogste gezag aan zich hadden getrokken – was Friesland in de loop der jaren ettelijke miljoenen guldens achterop geraakt in het afdragen van zijn bijdrage aan de Generaliteit. Eerdere deputaties van of vanwege de Staten-Generaal die hadden moeten aandringen op volledige betaling van de Friese bijdrage, en daarmee op verhoging van bestaande en invoering van nieuwe belastingen in Friesland, waren steeds met lege handen of hooguit loze beloften uit Leeuwarden teruggekeerd. Er was niet alleen sprake van onmacht maar ook van onwil, want de Friezen beriepen zich voortdurend en luidkeels op hun gewestelijke zelfstandigheid, op de legendarische ‘Friese Vrijheid’. Het Friese particularisme leek vaak sterker te zijn dan de wil om gezamenlijk de vijand te weerstaan.

Ruim anderhalf jaar voordat de Raad van State in Friesland arriveerde, hadden gebeurtenissen plaatsgevonden waardoor zowel de onmacht als de onwil van de Friezen om bij te dragen aan de Unielasten groter waren geworden dan ooit tevoren. Geruchten over malversaties door de ontvanger-generaal van Friesland hadden de ontevredenheid onder de belastingbetalers bijna tot het kookpunt doen stijgen. Bij de verkiezingen was door diverse belanghebbende partijen op dit misnoegen ingespeeld, met als gevolg dat er veel nieuwe volmachten (Statenleden) waren gekozen die nog minder dan hun voorgangers tot belastingverhogingen bereid waren en al helemaal niet op enigerlei wijze de bondgenoten terwille wilden zijn. Deze malcontenten hadden vervolgens in juli 1635 hun greep op de macht nog versterkt door een omwenteling in de steden te bewerkstelligen: de magistraatsbestelling (het recht om stadsbestuurders aan te wijzen) was onttrokken aan stadhouder en Hof van Friesland, waardoor alle steden de 'vrije' magistraatsbestelling hadden gekregen. Stadhouder en Hof waren hierdoor als machtsfactoren zo goed als uitgeschakeld. Deze revolutie had een gevaarlijke tweespalt in de provincie teweeggebracht tussen 'oude' en 'nieuwe' machthebbers. Aldus kwamen de heren van de Raad van State in januari 1637 in een politieke slangenkuil terecht. Zij stonden er alleen voor, want daadwerkelijke steun van stadhouder en Hof hadden zij immers niet te verwachten. Aangespoord vanuit Den Haag zou de Raad van State anderhalf jaar lang met stugge volharding pogingen in het werk blijven stellen om de Friese problemen op te lossen en daarmee de geldstroom uit het gewest weer op gang te brengen.

Probleemstelling en opzet

In de woorden van de bekende Engelse ambassadeur William Temple was de welvaart in de Republiek der Verenigde Nederlanden door 'een wonderbaarlijke groei in rijkdom, pracht, handelsomzet en inwonertal' zozeer gestegen, dat 'de kracht van hun vloten, hun versterkte steden en staande strijdkrachten, met genoeg vaste inkomsten om die grootheid overeind te houden [...] bij sommigen jaloezie, bij anderen vrees, en bij allen verwondering' teweeg brachten.⁷ Dit opmerkelijke machtsvertoon was volstrekt onmogelijk geweest, wanneer tussen de gewesten, en binnen de gewesten bijvoorbeeld tussen de Hollandse steden, geen eensgezindheid had bestaan, vooral ten aanzien van de door Temple genoemde gezamenlijk op te brengen 'vaste inkomsten'. Eigenlijk zou samenwerking een vanzelfsprekende zaak moeten zijn, want toen de opstandige gewesten zich in 1579 aaneensloten in de Unie van Utrecht, hadden zij beloofd naar buiten toe op te treden 'alsof zij maar één provincie' waren. Maar in de praktijk viel het voor de bondgenoten niet mee zich als zodanig te gedragen. Elk gewest was immers soeverein, en ook op lokaal niveau werd

7 Roorda (ed.), *Ambassadeur*, 37.

vaak verregaande autonomie gepretendeerd. Die vrijheid werd gekoesterd, want ook of juist daarvoor had men de wapens tegen de koning opgenomen. Daarom werd welbewust gestreefd, niet naar een ongewenste en onbereikbare eenheid, maar naar consensus en eendracht, zij het dan eendracht in verscheidenheid. En de enige manier waarop die bereikt kon worden, was door middel van overleg en onderhandelen, door collegiale en 'horizontale' besluitvorming, want sinds de Opstand was er geen vorst meer die 'verticaal' de beslissingen kon nemen.

De uitdrukking 'eendracht in verscheidenheid' is afkomstig van Frijhoff en Spies, die onder de titel *Bevochten eendracht* een even magistrale als wijdlopijge studie schreven over de cultuur van de Republiek omstreeks 1650. Zij beschrijven het overleggen, het 'vergaderen', als een typisch Nederlands verschijnsel.⁸ Dit beperkte zich niet tot de politiek alleen: in hun ogen was het voornaamste kenmerk van de Nederlandse cultuur gelegen in de 'fundamentele verplichting en vaak ook bereidheid tot discussie, tot kennisneming van andermans mening voorafgaand aan de besluitvorming, en de behoefte aan afweging van alle voors en tegens, uit welke hoek ze ook komen, bij de meningsvorming op alle terreinen van leven en cultuur'.⁹ In de politiek stonden weliswaar de belangen van het eigen gewest of de eigen stad meestal voorop, maar consensus bleef het uiteindelijke doel, want eendracht maakt macht.¹⁰ De vrijheid werd bevochten op de vijand; de eendracht aan het thuisfront. Daardoor wist men in 1648, toen de vrede werd gesloten, volgens Frijhoff en Spies niet beter dan dat de gewesten, die zich in 1579 hadden aaneengesloten om samen sterker te staan, onlosmakelijk verbonden waren. De nagestreefde eendracht was een vaststaand feit, en het land een 'natie met de nodige cohesie en samenhang' geworden.¹¹ Desalniettemin erkennen beide auteurs dat door het particularisme van gewesten en steden een dubbel wij-gevoel was ontstaan: natiebesef tegenover westelijk en lokaal identiteitsbesef.¹² In elk geval had de Republiek zonder het streven naar en het bereiken van consensus nooit bijna twee eeuwen stand kunnen houden en was het huidige Nederland ondenkbaar geweest.

Uit het verslag van de missie van de Raad van State naar Friesland in de jaren 1637-1638 en de voorgeschiedenis van deze missie rijst echter allesbehalve een blijmoedig beeld op van een wederzijds streven naar consensus en harmonie. Ook in de laatste fase van de oorlog tegen Spanje was eensgezindheid tussen Friesland, in meerdere opzichten het tweede gewest van de Republiek, en zijn bondgenoten nog ver te zoeken. De verhoudingen waren zelfs zo fragiel dat bij een volledig echec van de Raad de eendracht groot gevaar zou lopen. Ook de verhoudingen binnen het ge-

8 Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 219, vgl. 179.

9 Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 219.

10 Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 34, 85, 143, 221.

11 Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 138, vgl. 172-173.

12 Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 95. Zie voor een studie die met een minder optimistische blik uitgaat van juist de tweedracht binnen de Republiek: Groenveld, *Evidente factiën*.

west zelf waren uiterst instabiel: de samenstellende delen – kwartieren, grietenijen, steden en zelfs dorpen – waren dermate eigengereid en gingen zo prat op hun zelfstandigheid, dat samenwerking op gewestelijk niveau uiterst moeilijk of zelfs in het geheel niet tot stand kwam. Mede door zijn ongekend open politieke systeem, dat in sterk contrast stond met dat in andere gewesten, gold Friesland als een uitgesproken buitenbeentje en als een notoire dwarsligger in Generaliteitsaangelegenheden.

In deze studie zullen zowel de interne Friese problemen als de verhouding van dit gewest tot de Generaliteit in de vier eerste decennia van de zeventiende eeuw onder de loep worden genomen. Daarbij zal worden nagegaan hoe het door Frijhoff en Spies beschreven ideaal van consensus en van eenheid in verscheidenheid, als het bindmiddel van een natie in wording, in de praktijk functioneerde en hoe effectief de daarmee gepaard gaande vergadercultuur eigenlijk was. Hierbij dringt zich de vraag op of er niet een confrontatie – of in zekere zin zelfs een krachtmeting – plaatsvond tussen twee politieke culturen, tussen twee manieren waarop werd omgegaan met politieke conflicten: de ‘Hollandse’ en de ‘Friese’, oftewel het consensus-, harmonie- of poldermodel en het conflictmodel. Daarbij kan men bij het laatste het vermoeden hebben van een nog steeds doorwerken van de vroegere vetemaatschappij, die in Friesland langer heeft standgehouden dan in de andere gewesten.¹³ In elk geval kreeg door de langdurige aanwezigheid en interventie van de Raad van State in Friesland het consensusmodel met veel pijn en moeite toch de overhand: de problemen werden min of meer opgelost, het gewest kwam wat betreft de binnenlandse politiek in rustiger vaarwater terecht en de relatie tot de Generaliteit werd enigszins genormaliseerd. Was dat wellicht te danken aan een overheveling van het door de Raad gepropageerde ‘Hollandse’ model naar Friesland?

In meer algemene zin komt de vraag aan de orde waar de loyaliteiten en prioriteiten van de meest vooraanstaande en toonaangevende Friezen lagen, bij het eigen gewest of bij de Republiek als geheel. Had het begrip ‘vaderland’ of ‘patria’ voor de Friezen in het begin van de zeventiende eeuw in de eerste plaats betrekking op het eigen gewest, of was er ook sprake van enig ‘wij-gevoel’ op ‘Nederlands’ niveau? Was solidariteit met de bondgenoten, het algemeenste belang, sterker of juist zwakker dan het algemeen belang van het eigen zelfstandige gewest, of was het belang van de eigen grietenij, het eigen dorp of zelfs het individueel belang sterker?¹⁴

Zoals uit de ondertitel blijkt gaat deze studie niet alleen over politiek en politieke cultuur, maar ook over staatsvorming. Onder dit ‘mega-historische’ begrip verstaan we de groei van de macht en de instellingen van centrale overheden in Europa sinds de volle middeleeuwen, ten koste van andere dragers van politiek gezag en

¹³ Dit verband werd eerder gesuggereerd door Van der Plaats, *Eendracht*, 138-139.

¹⁴ Vgl. Van Sas, ‘Het begrip “Vaderland”’; Tilmans, ‘De ontwikkeling’, m.n. 47-49; Groenveld, “Natie” en “patria” en *Regeren in de Republiek*, 8; De Bruin, ‘Het begrip “Vaderland”’; Haitsma Mulier, ‘Het begrip “Vaderland”’, m.n. 173.

van de onderdanen. Het resultaat daarvan was het ontstaan van de moderne Europese ‘power states’ in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. Het staatsgezag werd steeds meer belichaamd door de vorst en zijn ambtenaren. Dit ging gepaard met centralisatie van bestuur en rechtspraak, uniformering van regels en wetten en monopolisering van belastingheffing en geweldsuitoefening. Steden en plattelandsgebieden verloren van lieverlede hun autonomie en lokale potentaten moesten het hogere gezag erkennen of het veld ruimen. Gewelddadige vetevoering verdween en publieke machtsuitoefening kwam in de plaats van private.¹⁵ Dit proces verliep allesbehalve rechtlijnig en geen enkel Europees land ontwikkelde zich op dezelfde wijze. We gaan hier niet nader op de uitgebreide literatuur over staatsvorming in – op dit terrein is aan theorieën en verklaringen geen gebrek – maar merken slechts op dat in deze theorieën over het ontstaan van de moderne staat de overheidsfinanciën vaak een centrale rol spelen. Het doel was immers door middel van een gecentraliseerd en loyaal ambtenarenkorps het financiële en menselijke potentieel van de bevolking in het belang van de staatsmacht zoveel mogelijk te mobiliseren.¹⁶ Belastinggeld was immers, zeker in een tijd waarin vrijwel uitsluitend beroepslegers werden ingezet, de ‘Senuw van den Oorlog’.¹⁷

Enkele kleine vorstenloze staten – Venetië, de Zwitserse confederatie en de Republiek der Verenigde Nederlanden – worden voor de vroegmoderne tijd beschouwd als de grootste anomalieën in deze algemene ontwikkeling. In de noordelijke Nederlanden was de centralisatiepolitiek van de Habsburgers onderbroken door de Opstand tegen het vorstelijk gezag. In plaats daarvan ontstond de Republiek, die in de zeventiende eeuw een ongekennde macht ontplooidde. Eigenlijk was het een mirakel dat een vrij los federatief samenwerkingsverband als de Republiek, met een gedecentraliseerd en representatief staatsbestel, in de zeventiende eeuw zo’n opzienbarend succes kon zijn. Het kleine land wist het machtige Spaanse imperium te weerstaan en was op het Europese toneel lange tijd een eersterangs mogendheid. Blijkbaar was het verbrokkelde staatsbestel van de Republiek toch dermate effectief, dat het veel grotere buurstaten het hoofd kon bieden. Bij de bestudering van staatsvorming in Europa is de Republiek der Verenigde Nederlanden – juist vanwege haar uitzonderlijke karakter¹⁸ – dan ook niet aan de aandacht ontsnapt.

Met de financiering van de oorlogsvoering als invalshoek heeft Marjolein ’t Hart in *The making of a bourgeois state* (1993) deze wonderbaarlijke levensvatbaarheid van de Republiek vergeleken met de staatsvorming in de ons omringende landen.

15 Zie hiervoor onder meer: Reinhard, ‘Introduction’, 1; Blockmans, ‘Van private naar publieke macht’; ’t Hart, *Making*, 6; Vermeesch, *Oorlog*, 14-17.

16 Zie onder meer: ’t Hart, ‘Staatsvorming’, *The making of a bourgeois state* en ‘Tussen kapitaal en belasting-monopolie’. Over de verschillende theorieën onder meer Blockmans, ‘Beheersen’.

17 Valckenier, ‘*t Verwerd Europa*’, 22.

18 Volgens De Bruin is de Republiek in meerdere opzichten *niet* te beschouwen als een anomalie in het vroegmoderne Europa; De Bruin, ‘politiek bestel’. Zie ook: Davids en Lucassen (ed.), *A miracle mirrored*.

De militaire kracht van de Republiek – want daaraan werd haar internationale prestige vooral afgemeten – was gebaseerd op haar economische voorspoed en vervolgens op de efficiënte manier waarop de overheid of liever overheden de welvaart van burgers en boeren door middel van belastingheffing en vrijwillige leningen wisten af te tappen. De politieke en economische kracht van de Republiek werd in de visie van 't Hart niet zozeer bepaald door de samenhang van de Republiek als geheel, maar vooral door dominantie van het verstedelijkte Holland, en dan in het bijzonder door de nauwe samenwerking en coherentie van de Hollandse burgerlijke elites. Door de grote handelsstromen en de verstedelijking brachten de indirecte belastingen op consumptiegoederen in dit gewest veel geld op. Dit zorgde voor een stabiel staatskrediet, want rentebetalingen konden daardoor regelmatig plaatsvinden. De leningen werden geplaatst bij een groot aantal kapitaalbezitters, zowel regenten als kleine spaarders, die dus indirect baat hadden bij de belastingheffing. Bij belastingoproeren, die weinig voorkwamen, kreeg de opstandige bevolking geen steun van de lokale elites. Door de decentralisatie van het overheidsgezag hadden deze elites invloed op het politieke beleid, wat zorgde voor een doorgaans stabiel politiek klimaat. Voor de Hollandse politiek en de hoge kosten die deze met zich meebracht, bestond onder de burgers van de Hollandse steden een breed draagvlak.¹⁹

Reeds Johan van den Sande, nota bene raadsheer in het Hof van Friesland, beschouwde deze hoogstaande belastingmoraal als één van de belangrijkste oorzaken van het succes van de Opstand:

'Ende hoewel die schattingen hoochliepen, ende beswaerlijck vielen den Ingesetenen, soo zijn echter dieselve daer toe niet onlustich geworden, gedenckende dat sy tot bescherminghe van hare vryheydt ende afweeringhe van de Spaense tyrannie gaven, ende dat sy ghevende, bleven behouden, niet gevende, gingen verloren'.²⁰

Buiten Holland en de 'semi-periferie' Zeeland en Utrecht verliep de belastingheffing op consumptiegoederen aanmerkelijk minder soepel. De door 't Hart summier beschreven gebeurtenissen in Friesland in de jaren 1626 en 1635-1637 en de onwil bij de Friese regenten worden hiervan als voorbeelden aangehaald.²¹ Dat het draagvlak in het 'perifere' Friesland vrijwel ontbrak, deed in de visie van 't Hart aan de slagkracht van de Republiek echter geen afbreuk. Uit de Hollandse hoorn des overvloeds vloeiden in haar visie meer dan genoeg dukaten om de oorlogsmachine van de Republiek draaiende te houden. Daarbij gaat zij voorbij aan de vraag waarom de Friezen zo dwarslagen en waarom de Generaliteit zich desondanks zoveel moeite

19 't Hart, 'Staatsvorming'; *Making*; 'The Dutch Republic'; 'Town and country' en 'The Emergence'. Een heldere uiteenzetting in 't Hart, 'Tussen kapitaal en belastingmonopolie', 131-137. Voor de belastingmoraal en de bereidheid leningen aan de overheid te verschaffen Prak en Van Zanden, 'Towards an economic interpretation' en 'Tax Morale'. Zie voor het verband tussen de gewestelijke autonomie en het krediet van de Republiek tevens Fritschy, *De patriotten*, 27-55.

20 Van den Sande, *Nederlandtsche historie*, 19b.

21 't Hart, 'Staatsvorming', 74-77 en 't Hart, *Making*, 146-148.

getroostte om Friesland in het financiële gareel van de Republiek te krijgen.

Terloops wijst 't Hart er op dat de gewesten tot 1795 weliswaar in fiscaal opzicht autonoom bleven, maar dat binnen de gewesten het belastingmonopolie zich van het lokale naar het gewestelijke niveau verplaatste.²² Dat is een belangrijke observatie, want zolang op gewestelijk niveau nog sprake was van zwakke centrale instellingen en van institutioneel onvermogen, kon op het niveau van de Republiek als geheel, met de gegeven federale structuur als uitgangspunt, ook geen sprake zijn van staatsvorming.²³ In dat opzicht kan het streven van de Raad van State om de positie van het centraal gezag binnen Friesland te versterken, vooral op het terrein van de belastingheffing, heel goed in het kader van staatsvormingsprocessen beschouwd worden. Na de Opstand worstelde elk gewest met het probleem van centrum en periferie, van centrifugale krachten die sterker waren dan de centripetale, kortom: van het zoeken naar een nieuwe machtsbalans.²⁴ Dat geldt zeker voor Friesland, aangezien in het begin van de zeventiende eeuw – we komen er in hoofdstuk I op terug – in geen enkel gewest de macht zo versnipperd was en de politieke besluitvorming zo moeizaam verliep. Met deze studie willen we ons dan ook richten op staatsvorming op *gewestelijk* niveau, door de wijze te bestuderen waarop de positie van de Friese Landdag als politieke arena bij uitstek en als wetgevende macht versterkt werd, wat tot gevolg had dat de centripetale krachten binnen het gewest de overhand kregen boven de centrifugale. Aldus vormt de beschrijving van de staatsvorming in Friesland een *casus* van het functioneren van de Republiek als federale staatkundige eenheid in de eerste decennia van de zeventiende eeuw.

De politieke ontwikkeling die Friesland in de eerste vier decennia van de zeventiende eeuw doormaakte, zowel wat betreft de binnenlandse verhoudingen als in zijn relatie tot de Generaliteit, laat zich als het ware in drie kernbegrippen beschrijven: *Escalatie*, *Confrontatie* en *Consolidatie*. Voorafgaand aan de beschrijving van deze fasen (de delen II, III en IV van deze studie) geven we in deel I, *Achtergronden*, in een tweetal hoofdstukken een overzicht van de politieke en sociale omstandigheden die samen het decor vormen waartegen het drama van de Friese verscheidenheid zich afspeelde. In hoofdstuk 1 wordt een schets gegeven van de positie van Friesland in de Republiek, waarbij de vraag centraal zal staan in hoeverre en waarom Friesland als een uitzondering onder de bondgenoten kan worden beschouwd. Vervolgens komen in hoofdstuk 2 de ingrijpende politieke veranderingen die het gevolg waren van de Opstand ter sprake – waarmee voor veel Friezen de in 1498

22 't Hart, 'Tussen kapitaal en belastingmonopolie', 132–133.

23 Het institutioneel onvermogen manifesteerde zich, zo wordt in de literatuur aangenomen, vooral in de achttiende eeuw, toen de Republiek in financieel opzicht de wedloop tussen de Europese staten niet meer kon bijbenen en een tweederangs mogendheid werd; zie hierover onder meer: Hovy, 'Institutioneel onvermogen' en Van Sas, 'Nederland', 50–52.

24 Dit thema is door Reitsma, *Centrifugal and centripetal forces*, betreffende Overijssel uitgewerkt voor de periode tot 1600.

verloren vrijheid was herwonnen –, evenals de problemen en spanningsvelden waar de Friezen vrijwel direct daarna mee te maken kregen. In dit hoofdstuk wordt ook de proloog op het eigenlijke drama beschreven. Die vond plaats in het jaar 1600, toen de Friese politiek geteisterd werd door een ingrijpend conflict, dat als het ware de toon zette voor de problemen waarmee het gewest in de daarop volgende decennia te maken zou krijgen. Op dat moment was de directe oorlogsdreiging – tot eind zestiende eeuw hadden grote delen van het Friese platteland open gelegen voor Spaanse invallen – geweken, waardoor de eensgezindheid van de Friezen pas echt op de proef werd gesteld.

In het tweede deel, *Escalatie*, wordt de langzame verslechtering in de binnenlandse situatie en van de verhouding met de Generaliteit beschreven. Het eerste bedrijf (hoofdstuk 3) speelt zich af in de jaren twintig, toen de situatie volledig uit de hand liep. Een gevaarlijk oproer noopte tot hervormingsmaatregelen, die vervolgens niet in praktijk werden gebracht. Sindsdien verergerden de problemen en daalde de bereidheid met de bondgenoten samen te werken nog verder. De politieke verlamming en opnieuw een groot oproer worden beschreven in hoofdstuk 4. In het daarop volgende bedrijf (hoofdstuk 5) volgt een verdere escalatie, resulterend in de revolutie van 1635, toen machthebbers aan het bewind kwamen die helemaal geen boodschap hadden aan samenwerking met de Generaliteit.

Dan verschijnen in deel III, *Confrontatie*, de heren van de Raad van State op het Friese politieke toneel. Door hun interventie werden de revolutionaire veranderingen weliswaar kortdaat teruggedraaid, maar lukte het ondanks verwoede pogingen niet om de Friezen met fluwelen handschoenen te bewegen ingrijpende maatregelen te nemen op bestuurlijk en financieel terrein (hoofdstuk 6). In het aansluitende bedrijf volgt de tergend langzame ontknoping. In de fluwelen handschoenen bleek uiteindelijk een ijzeren vuist verscholen te zitten, waarmee de leden van de Raad van State toch wisten te bewerkstelligen dat er enkele ingrijpende – en in hun ogen onontkoombare – maatregelen genomen werden (hoofdstuk 7). Deze laatste twee bedrijven, waarin de finale worsteling plaatsvond tussen de Friezen en hun ‘Hollandse’ tegenstrevers, staan centraal in deze studie. Deze strijd is namelijk van cruciaal belang als we de politieke geschiedenis van het gewest Friesland én van de Republiek als geheel willen begrijpen. Dankzij het uitvoerige verslag van de secretaris van de Raad van State in Friesland kunnen we over de schouders van de heren meekijken en zowel de intern-Friese problemen als de plaats van Friesland in het geheel van de Republiek analyseren.

Het vertrek van de Raad in juni 1638 vormt niet het eindpunt van deze studie. Ook daarna, in de jaren 1638-1640, werden door de Friese Landdag enkele belangrijke besluiten genomen waarin de hand van de Raad van State nog steeds duidelijk aanwijsbaar is. In het laatste deel, *Consolidatie*, willen we de vraag beantwoorden of de maatregelen, die zowel tijdens als na het verblijf van de Raad werden genomen, het gewenste resultaat hadden, namelijk het scheppen van minder instabiele verhou-

dingen en een grotere bereidwilligheid van de Friezen om op financieel terrein met de bondgenoten samen te werken. En op de wat langere termijn, welke gevolgen een en ander had voor het Friese politieke bedrijf in het bijzonder en de Friese samenleving in het algemeen (hoofdstuk 8). We noemen hier alvast de belangrijkste kwesties: de invoering van nieuwe belastingen,²⁵ de verkoop van kloostergoederen, het totstandkomen van regels die een ordelijker verloop van het Friese politieke bedrijf moesten waarborgen, de positie van de stadhouder en ten slotte de sterke oligarchisering die sinds het midden van de zeventiende eeuw plaats zou vinden.

Historiografie

De behandeling van de historiografie betreffende ons onderwerp kan vrij kort zijn, want de belangrijke gebeurtenissen die in de vier eerste decennia van de zeventiende eeuw in Friesland plaatsvonden, zijn in de geschiedschrijving vrijwel genegeerd. Dat geldt zelfs voor de cruciale missie van de Raad van State in de jaren 1637-1638. Op zich is dat geen opzienbarende constatering, want hoewel historici vanouds veel aandacht hebben gehad voor zowel de Opstand als de Gouden Eeuw, zijn er op dit terrein nog tal van lacunes aan te wijzen. Dat er aan de vroeg zeventiende-eeuwse Friese perikelen niet eerder een monografie werd gewijd en het belang hiervan voor de Friese én Nederlandse geschiedenis altijd sterk onderbelicht is gebleven, kan te wijten zijn aan het gebrek aan heroïek, de complexiteit van het onderwerp, de omstandigheid dat de activiteiten van de Raad zich vrijwel uitsluitend achter de schermen afspeelden of aan het feit dat het 'Journaal' in het archief van de Raad van State in Den Haag onopgemerkt is gebleven. Hoe dan ook was het onderwerp voor Friese historici, die de tijd van de Republiek bij voorkeur beschouwden als de periode van de 'tweede' Friese Vrijheid, weinig verheffend. Bovendien deed het afbreuk aan het beeld van de eensgezinde en heldhaftige strijd van de zeven gewesten tegen de 'Spanjolen' en het belangrijke aandeel van de Friezen daarin. In de in 1968 verschenen *Geschiedenis van Friesland*, bedoeld als een wetenschappelijke synthese, worden de eerste decennia van de zeventiende eeuw zelfs volstrekt doodgezwegen.²⁶ Ook de 'nationale' historici hadden vanuit hun Hollandocentrische gezichtspunt weinig aandacht voor wat zich in deze perifere sferen had afgespeeld en begrepen maar weinig van de Friese structuren en verhoudingen. Vanuit de optiek van de negentiende-eeuwse eenheidsstaat lag een beschouwing

²⁵ Alleen voor zover dit voor een goed begrip van de politieke situatie nodig is, gaan we in op de financiële en technische aspecten van de belastingheffing in Friesland. Deze studie is dus uitdrukkelijk niet bedoeld als een geschiedenis van de belastingen of overheidsfinanciën in Friesland in de door ons onderzochte periode. Ook de aard, omvang en bestemming van de geldsommen die dit gewest aan de Generaliteit diende te betalen, blijven grotendeels buiten beschouwing.

²⁶ Algra, 'In de Republiek'.

over de centrifugale krachten in de vroege Republiek, die afbreuk deden aan de idee van de Republiek als een natiestaat in de dop, ook niet voor de hand.

De weinige keren dat de genoemde gebeurtenissen in de literatuur wel werden behandeld was dat marginaal. De bekende Jan Wagenaar heeft in het elfde deel van zijn *Vaderlandsche historie* (1754) een tiental bladzijden ingeruimd voor een beschrijving van de Friese onlusten in de jaren 1635-1637, waarmee hij voor zijn doen veel aandacht besteedde aan gebeurtenissen buiten zijn 'vaderland' Holland.²⁷ Ruim een eeuw na Wagenaar besteedde W.G. Brill, in zijn voortzetting van J.P. Arends even obscure als omvangrijke *Algemeene geschiedenis des Vaderlands* – door P.J. Blok 'een door veelheid van spijs onverteerbaar gerecht' genoemd²⁸ –, tientallen pagina's aan de gebeurtenissen in Friesland in de jaren twintig en dertig van de zeventiende eeuw.²⁹ Hoewel Brill de relevante resoluties van de Staten-Generaal als bron gebruikte en daardoor veel nadere bijzonderheden aan het licht bracht, werd zijn werk door latere geschiedschrijvers slechts zelden gebruikt.³⁰ In de in 1934 verschenen dissertatie van C.J. Guibal, *Democratie en oligarchie in Friesland tijdens de Republiek* – tot op de dag van vandaag veel geraadpleegd vanwege de handzame beschrijving van de Friese staatsinrichting en de oligarchische misstanden – worden de gebeurtenissen in 1626-1627 en 1635-1637 in slechts enkele regels beschreven.³¹

Tot in het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw bleef het dan zo goed als stil.³² Pas met de eerder genoemde publicaties van 't Hart werd opnieuw aandacht gevraagd voor de genoemde gebeurtenissen.³³ Een belangrijke stimulans voor

27 Wagenaar, *Vaderlandsche historie* XI, 216-226; vgl. Van Deursen, 'De plaats', 218-219. Ook de auteur van de *Tegenwoordige Staat van Friesland* (1789) geeft, bij de beschrijving van de magistraatsbestelling in de steden en de bevoegdheden van de stadhouder, enkele bijzonderheden; *Tegenwoordige Staat* IV, 56-58 en 255-272.

28 Van der Lem, 'Het nationale epos', 180.

29 Arend, *Algemeene geschiedenis* III-3, 98-99, 495-499, 706-710, 825-826; III-4, 159-162, 186, 456-466, 755-756, 828-831; III-5, 29-31, 243-248.

30 Slothouwer schreef in 1884 een baanbrekend maar helaas uiterst summier geannoteerd artikel over 'Oligarchische misbruiken in het Friesche staatsbestuur'. Ook Van der Meulen ging in zijn dissertatie over de Friese patriot Coert Lambertus van Beyma (1894) in op de gebeurtenissen in de vroege zeventiende eeuw, maar baseerde zich daarbij uitsluitend op de *Tegenwoordige Staat* (zie noot 27). In 1899 ging ook de Leidse hoogleraar Blok in zijn bekende *Geschiedenis van het Nederlandsche volk* (IV, 330-333) in op de gebeurtenissen in Friesland in de jaren 1626-1637, waarbij hij dankbaar gebruik maakte van het artikel van Slothouwer. Een van zijn conclusies was dat Frederik Hendrik ook naar gewesten, waar hij geen stadhouder was, zijn sterke arm kon uitstrekken. Twee artikelen uit de jaren twintig van de twintigste eeuw bevatten belangwekkende details, beide uit briefwisselingen. Das besprak in 1927 de betrokkenheid van de Dokkumer broers van Lieuwe van Aitzema bij de omwenteling van 1635 en Leendertz beschreef de problemen die P.C. Hooft had met zijn lening aan de Staten van Friesland en daarna met zijn uit de voormalige kloostergoederen afkomstige grondbezit.

31 Guibal, *Democratie*, 29, 46-47 en 73.

32 In 1989 schonk Breuker in zijn proefschrift *It wurk fan Gysbert Japix* aandacht aan de gebeurtenissen in 1635-1637 in Bolsward (Gysbert Japix' vader Jacob Gysberts is erbij betrokken), maar de context ontleent hij noodgedwongen aan het eerder genoemde werk van Wagenaar uit 1754; Breuker, *It wurk* II, 204-210 en 241. In de bundel van Breuker en Janse (red.), *Negen eeuwen Friesland-Holland* uit 1997 komt de gespannen verhouding tussen Friesland en de Generaliteit en dus tussen Friesland en Holland in het geheel niet aan de orde.

33 't Hart, 'Staatsvorming' (1990); de handelseditie van haar Leidse dissertatie, *In quest for funds. Warfare and*

het onderzoek naar de politieke en sociale verhoudingen in Friesland omstreeks het midden van de zeventiende eeuw was de publicatie van de dagboeken uit de jaren 1643-1649 en 1651-1654 van de 'Friese' stadhouder Willem Frederik in 1995. In de inleiding van deze bronnenpublicatie, van de hand van Gees van der Plaat, wordt het belang van de gebeurtenissen van 1635-1637 voor de latere machtsverhoudingen en de positie van de stadhouder wel onderkend.³⁴ In het recente proefschrift van Geert H. Janssen, *Creaturen van de macht. Cliëntelisme bij Willem Frederik van Nassau (1613-1664)*, blijft dat aspect daarentegen onderbelicht. Vanwege het ontbreken van voorstudies zoekt men ook in recente standaardwerken als die van Price, Israel, Frijhoff en Spies, Prak, Van Deursen en Groenveld en Leeuwenberg³⁵ tevergeefs naar de positie van het gewest Friesland in de Republiek en het belang ervan voor de geschiedenis van de Republiek als geheel.

Hoewel de aanwezigheid van de Raad van State in Friesland vrijwel onopgemerkt is gebleven, zijn de sporen die hij heeft nagelaten niet geheel aan de aandacht ontsnapt. Tijdens zijn activiteit in Friesland raakte de Raad van State tegen wil en dank betrokken bij verschillende kwesties die de Friese politiek in de jaren dertig bezighielden, of, volgens de Raad, eigenlijk juist te weinig bezighielden. Dat er onder auspiciën van de Raad van State in 1637 belangrijke belastinghervormingen werden doorgevoerd, is bekend.³⁶ Ook de bemoeienis van de Raad bij de verkoop van kloostergoederen omstreeks 1640 is gesignaleerd.³⁷ Datzelfde geldt voor de invoering van een stemreglement en het aanleggen van stemkohieren in 1640.³⁸ Eveneens is eerder geconstateerd dat de wijziging van de magistraatsbestelling in negen van de elf steden door de Generaliteit grote gevolgen had voor de positie van het Hof en van de Friese stadhouder.³⁹ Dat de Raad bij de genoemde kwesties betrokken was, kon vrij eenvoudig worden vastgesteld door raadpleging van het *Charterboek*, zoals de folianten van het *Groot Placaat en Charter-boek van Vriesland* van G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg en J.F.M. Herbell meestal kortweg worden genoemd.⁴⁰ Voor de periode van primo 1637 tot medio 1638 is in het vijfde deel, gepubliceerd in 1793, een serie belangrijke overheidsbesluiten opgenomen, die tezamen bijna vijftig folio's beslaan, waaruit de betrokkenheid van de Raad van

state formation in the Netherlands, 1620-1650 (1989) verscheen in 1993 onder de titel *The Making of a bourgeois state*.

34 GP, xix-xxiii en 453 noot 173.

35 Price, *Holland* (1994); Price, *Dutch Society* (2000); Israel, *De Republiek* (1996); Frijhoff en Spies, *1650. Bevochten eendracht* (1999); Prak, *Gouden Eeuw* (2002); Van Deursen, *De last van veel geluk* (2004); Groenveld e.a., *De Tachtigjarige Oorlog*.

36 O.m. Sickenga, *Overzicht*, 14-15; De Jong, Schuur en Peucker, *Inventaris*, 340-341.

37 O.m. *Encyclopedie van Friesland*, 412; Van Apeldoorn, *Kerkelijke goederen* II, 423; Nieuwland en Mol (ed.), 'Rekken', 39-40.

38 Guibal, *Democratie*, 73-80; Algra, *Ein*, 152-154.

39 O.m. Sickenga, *Het Hof*, 137-143; *NNBW* I, 1079-1080; Breuker, *It wurk*, 205-208; GP, xxiii en 453 noot 173; Spanninga, 'Ick laet niet met mij gecken', 70; Breuker, 'De vestiging', 269-270; Kuiper, 'Profijt', 179-180; Hempenius-Van Dijk, 'Tot 's lands dienst', 112; Janssen, *Creaturen*, 40.

40 Eekhoff, 'Geschiedenis'.

State blijkt. Onderzoekers op de genoemde deelterreinen hebben bij al deze kwesties echter wel de klok horen luiden, zonder te weten waar de klepel hing. Met andere woorden: ten aanzien van een aantal belangrijke ontwikkelingen en gebeurtenissen omstreeks de jaren 1637-1640 is in de literatuur min of meer gesignaleerd dat de Raad van State er bij betrokken was, maar oorzaken of achtergronden van deze betrokkenheid en de gevolgen hiervan zijn daarbij vaak onderbelicht of in het vage gebleven. Dat geldt zeker ook voor de wijze waarop zij met elkaar in verband staan.

Hierboven genoemde auteurs als Wagenaar, Brill, Blok, Guibal en 't Hart leunden zwaar op twee contemporaine schrijvers: Johan van den Sande (1568-1638) en vooral Lieuwe van Aitzema (1600-1669). Ook in deze studie treden zij onvermijdelijk op als belangrijke informanten. Zij beleefden de gebeurtenissen niet alleen als tijdgenoten, maar waren er ook persoonlijk bij betrokken. Daardoor vermelden zij in hun werk vaak bijzonderheden die nergens anders gevonden worden. Hun werk is verder van belang omdat zij op niet mis te verstane wijze, elk vanuit zijn eigen standpunt, hun visie geven op wat er in Friesland aan de hand was. Bij Van den Sande valt de verontwaardiging over de gang van zaken van vrijwel elke pagina af te lezen. Aitzema daarentegen, meer op afstand waarnemend maar toch goed geïnformeerd, laat zijn gedachten over 's mensen verdorvenheid meer tussen de regels door blijken en weet met een *bon mot* uit de klassieke literatuur vaak een zekere intellectuele distantie te bewaren. Eigenlijk waren beiden relatieve buitenstaanders: Aitzema als Fries buiten Friesland en Van den Sande als niet-Fries in Friesland.

Lieuwe van Aitzema, geboren en getogen in Dokkum, studeerde rechten in Franeker, Parijs en Orléans, en werd in 1622 als advocaat bij het Hof in Leeuwarden ingeschreven. In 1625 werd hij resident van de Hanzesteden in Den Haag. In zijn zeer omvangrijke *Saken van Staet en Oorlogh* beschreef en documenteerde Aitzema de geschiedenis van zijn eigen tijd. Daarbij deed hij tevens verslag van de ontwikkelingen in Friesland. In de zevendelige folio-editie besteedde hij hieraan in totaal ruim tweehonderd kolommen. Belangrijke documenten nam hij vaak *in extenso* op. Onlangs heeft Gees van der Plaat in haar dissertatie over Lieuwe van Aitzema's bijdrage aan het publieke debat in de zeventiende-eeuwse Republiek een samenvatting gegeven van Aitzema's beschrijving van de tweespalt tussen de Generaliteit en Friesland in de periode 1630-1641, en gewezen op het belang van dit conflict.⁴¹ De aandacht van Aitzema voor Friese zaken is niet verwonderlijk. Als geboren Dokkumer liet hij zich nauwgezet op de hoogte houden van de stand van zaken aan het thuisfront; zijn vader Meinardus en broer Marcus⁴² behoorden tot de hoofdrolspelers in het drama dat zich daar in 1635-1637 afspeelde. Over de gebeurtenissen waarbij zijn familieleden nauw betrokken waren, wenste hij verder geen oordeel te

41 Van der Plaat, *Eendracht*, 119-139.

42 Waterbolk, *Proeven*, 171.

vellen, omdat 'ick wel weet dattet alle menschen zijn, ende my geen partye maecte'.⁴³ Over het algemeen wist Aitzema steeds een zekere afstand en onpartijdigheid te bewaren, al liet hij dat vaak gepaard gaan met cynische opmerkingen over de politieke mores van zijn tijd⁴⁴ en liet hij zich meer dan eens kritisch uit over de veranderingen die in Friesland plaatsvonden.⁴⁵

Johan of Joan van den Sande was een generatie ouder dan Aitzema en had de eerste moeilijke jaren van de Opstand nog van nabij meegemaakt. Hij was in Arnhem geboren als zoon van Reinier van den Sande, raadsheer in het Hof van Gelderland, en Catharina van Reyd, zuster van Everhard van Reyd (1550-1602), secretaris van de Friese stadhouder Willem Lodewijk en geschiedschrijver. Van den Sande, die had gestudeerd in Wittenberg en Leiden, kwam in 1598 naar Friesland waar hij hoogleraar in de rechten in Franeker werd. Zes jaar later volgde hij zijn schoonvader Baerthe Idzaerda op als raadsheer in het Hof van Friesland. Hij hielp in 1616 Willem Lodewijk aan contra-remonstrantse zijde bij de wetsverzet in Leeuwarden.⁴⁶ In 1618 werd hij als ouderling afgevaardigd naar de synode van Dordrecht en was hij een van de rechters van Oldenbarnevelt en de zijnen.⁴⁷ Zijn in 1650 postuum verschenen *Nederlandsche historie* was bedoeld als een vervolg op de *Historie der Nederlantscher Oorlogen begin ende voortganck tot den Jaere 1601* van zijn oom Everhard van Reyd. In zijn geschiedwerk en in enkele memoranda van zijn hand nam hij als rechtgeaard calvinist een veel partijdiger en minder ironisch standpunt in dan de meer relativiserende en heterodoxgezinde Aitzema.⁴⁸ Van den Sande maakte namelijk deel uit van de Hofpartij en was daarmee stadhoudersgezind, en dat standpunt stak hij niet onder stoelen of banken. In zijn ogen was de 'overgroote ende ongheregelde ampt ende regieringsucht' – de mens is immers ganselijk onbekwaam tot enig goed en geneigd tot alle kwaad⁴⁹ – de 'eenighste' oorzaak van de Friese problemen.⁵⁰ Voor het Friese particularisme had hij als niet-Fries opvallend weinig oog en begrip. De grootste bedreiging voor het Friese gemeenbest kwam in zijn overtuiging van de kant van de verderfelijke 'Papisten', om precies te zijn van 'eenige vermogende Papistische Edelluyden' die geen genoegen namen met de 'vrye exercitie van haer Religie' en samen met 'andere amptsuchtige luyden' (cursivering H.S.) probeerden de zaken naar hun hand te zetten en daarmee

43 SSO II, 187a.

44 De folio-editie van zijn werk werd in 1669 door Gedeputeerde Staten van Friesland verboden vanwege het voorwoord in deel I, waarin het werk werd opgedragen aan de Staten van Holland. In dit voorwoord werd 'aenstotelick' geacht dat Holland 'door een al te grove flatterije ende pluymstryckerye gelyck als de superioriteyt over alle hare Bontgenooten wordt aengesmeert', CHB V, 772; Mennink, 'Kwarto- of folio-uitgave?', 15.

45 Vgl. Van der Plaat, *Eendracht*, 137-138.

46 Den Tex, *Oldenbarnevelt* IV, 321; Spanninga en Mensonides, 'De saeck van Leeuwarden', 67 en passim.

47 Boeles, *Frieslands Hoogeschool* II, 68-70; NNBW IV, 1199-1200; Vries e.a., *Heeren van den Raede*, 273-274.

48 Zie over de godsdienstige gezindheid van Aitzema: Van der Plaat, *Eendracht*, 197 vv.

49 Heidelbergse catechismus, vraag 8.

50 Van den Sande, *Nederlandsche historie*, 208a.

de positie van de enige ware religie bedreigden.⁵¹ Uit het werk van Van den Sande komt duidelijk naar voren dat ook factoren als religie en eigenbelang van betekenis zijn voor een goed begrip van het particularisme en de onderlinge onenigheden van de Friezen.

⁵¹ Van den Sande, *Nederlandsche historie*, 197b; vgl. Spanninga en Mensonides, 'De saeck van Leeuwarden', 142-144.

